

MACIEJ JANOWSKI

Eötvös és Heybowicz

Egy összehasonlítás vázlata.*

1901-ben mutatós könyv jelent meg Lembergben, melynek címe *Zarys pojęć o narodzie* (Nemzetfogalmak vázlatokban) volt. A borítón látható név – I. Snitko – senkinek sem mondott semmit, de még ha a szerző nem is használt volna álnevet, és valódi nevén – Stanisław Herbut Heybowicz – jelenteti meg a kiadványt, akkor sem árult volna el sokkal többet magáról. A könyv mégsem maradt teljesen észrevétlen: hosszú recenziót szentelt neki a kiváló irodalomtörténész és kritikus, Włodzimierz Spasowicz. Ezt leszámítva azonban nem keltett túl nagy érdeklődést, s hamarosan feledésbe is merült. Olykor-olykor belepillantottak kutatók. Jan Stanisław Bystron elismerte, hogy Heybowicz saját nézetei ugyan nem valami izgalmasak, az általa lelkiismeretesen összegyűjtött tényfeltáró anyag azonban figyelemre méltó.¹ Fél évszázaddal később Roman Zimand kétértelmű bókkaal illette a művet.² Andrzej Walicki nem egészen egy oldalt szentel Heybowicz munkájának az általa szerkesztett lengyel filozófiatörténetben.³

Stanisław Herbut Heybowicz (1842-1900) fchéróroszországi nemesi családban született. Kaliszban élt, ahol adóhivatalnokai tisztséget töltött be és tevékenyen részt vett a város kulturális életében. Nos, ez a lelkiismeretes cári hivatalnok, a kormányzósági város megbecsült polgára sok-sok éven keresztül írta élete nagy művét: szabadidejét Krakkó, Boroszló (Wrocław), Poznań és Berlin könyvtáraiban töltötte. Munkája posztumusz kiadásban jelent meg.⁴

Heybowicz egyáltalán nem követte az akkoriban – legalábbis lengyel földön – divatos nemzetszemléletet. Olyan korban írta meg könyvét, amikor a sovinizmus már egyre inkább uralkodó eszmévé vált – mégis, ez a legkövetkezetesebb mű, amelyet a felosztott Lengyelországban a soknemzetiségű állam eszméjének védelmében írtak. Nem találunk sok hasonló alkotást a lengyel írásbeliség történetében. A nemzet iránti érdeklődés mindig inkább magasröptű és mélyenszántó, filozofikus vagy álfilozofikus műveket termelt, mint olyan munkákat, amelyek azt firtatták volna, hogyan rendezhetik egymáshoz való viszonyukat az egy államban élő különböző népcsoportok. Még Galícia sem szentelt figyelemreméltóbb művet ennek a témának. Némileg paradox helyzet tehát, hogy éppen az Oroszország által bekebelezett lengyel országrészben íródott meg egy olyan könyv, amely kifejezetten „osztrák” gondolkodásmóddal közeledett a nemzet kérdéséhez.

* A fordítás a következő kiadás alapján készült: „Węgierski Tocqueville” i jego polski wielbiciel. Z dziejów wędrówki idei w Europie Środkowo – Wschodniej. In: Węgierska Wiosna Ludów a walki narodowowyzwolencze w XIX-wiecznej Europie. Ed. Jerzy Snopek. Węgierski Instytut Kultury, Warszawa, 1999. 85-99.

¹ Bystron, J. S.: Rozwój problemu filozoficznego w nauce polskiej. In: Archiwum dla historii filozofii polskiej I. Kraków, 1917. 243-244.

² „Minden naivitása ellenére a könyv ezen a szakterületen, lengyel viszonylatban sajnos alapműnek számít, és az is marad, amíg csak valaki nem ír jobbat.” Zimand, R.: Uwagi o teorii narodu na marginesie analizy nacjonalistycznej teorii narodu. Studia filozoficzne, 1967. 4. szám. 12.

³ Walicki, A. (Ed.): Zarys dziejów filozofii polskiej 1815-1918. Warszawa, 1986. wyd. II. 404.

⁴ Polski Słownik Biograficzny IX. Wrocław, 1960-1961. 454-455. (Az életrajz Wiesław Bieńkowski tollából származik.)

A szerző számtalan elméleti író nézeteit érinti, mégis csak egyiküknek szentel egy egész fejezetet, a könyve terjedelmének körülbelül tíz százalékát – ez az író pedig Eötvös József. Heybowicz szerint Eötvös „jeles államférfi, a korszellem igazi értője, kiváló [...] publicista és filozófus”, valamint „egyike azoknak, akik a haladást szorgalmazó nagyszerű eszméikkel tevékenyen részt vesznek az emberiség újjászületésében”. Szerzőnk a szabadság olyan védnökei között említi, mint Alexis de Tocqueville, John Stuart Mill vagy Herbert Spencer. Eötvös szerint oly kiválóan mutatta be a nemzetiségi problémákat, hogy minden utána élt író már csak az ő gondolatait ismétletgeti.

Lengyel hódolójával ellentétben, aki az erőltetett „magyar Tocqueville” jelzővel ajándékozta meg, báró Eötvös József, a regényíró, politikus és gondolkodó nem panaszkodhat: soha nem volt népszerűtlen, sem kortársai, sem a későbbi szerzők körében.⁵ A negyvenes években a liberális ellenzék politikusa volt, később vallás- és oktatásügyi miniszter gróf Baththyány Lajos kormányában. 1848 őszén elhagyta hazáját, s az emigrációban, az 1850-es években született legfontosabb elméleti művének első kötete: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra*.⁶ Elméleti elgondolásai több szempontból is érdeklődést keltettek Magyarországon, de külföldön is, bár ott természetesen kisebb mértékben. A közép-kelet európai országok szerény kulturális kapcsolatainak jelzője, hogy Eötvös a 19. századi Lengyelországban szinte ismeretlen volt, noha regénye, *A falu jegyzője* 1855-ben megjelent lengyel fordításban. Az *Encyklopedia Orgelbranda* (IV. 1883) hosszabban is elidőzik az irodalmár és politikus, a közoktatást és a felekezeti viszonyokat reformáló Eötvös alakja mellett, egy szóval sem említi azonban – bár zárójelben megadja fő művének címét – a nemzetiségi kérdéstről kifejtett nézeteit. Heybowicz tehát tudomásom szerint idáig az egyetlen lengyel szerző, aki közelebbről is vizsgálta a magyar gondolkodó politikai filozófiáját. Ha megelégedett volna azzal, hogy lelkiismeretesen elismétli Eötvös gondolatait, műve nem lenne különösebben figyelemre méltó. Mivel azonban Heybowicz inkább politikaelméletet, mint eszmetörténetet írt, Eötvös műve pedig csak annyiban érdekl, amennyiben saját fejtegetései számára talál benne kiindulópontot, a kérdés mindjárt izgalmasabbá válik. Milyen érdekes gondolatokat találhatott egy lengyel szerző a tizenkilencedik század végén egy több, mint negyven évvel korábban élt magyar gondolkodó művében? Mi volt az, amit fontosnak tartott, és mi volt az, amit – tudatosan vagy nem tudatosan – elhagyott? Hasonlít-e az ő értelmezési módja ahhoz, ahogyan az egy évszázaddal később élő eszmetörténészek interpretálják az eötvösi elképzeléseket? Úgy vélem, nemcsak azért érdemes válaszolni ezekre a kérdésekre, mert így megvilágíthatunk egy máshonnan ismeretlen jelenséget, tudniillik hogy egy lengyel szerző értelmezi a kiváló reformkori gondolkodó eszméit; hanem képet kaphatunk ezáltal arról is, milyen utakon fejlődtek a nemzeti eszmék a tizenkilencedik század folyamán Közép-Kelet-Európában.

Ezen a ponton érdemes felidézni Eötvös teóriáját. A tizenkilencedik század uralkodó eszméi szerint a szabadság, az egyenlőség és a nemzetiség. Kiindulási pontja az a kijelentés, hogy az Európában általánosan elfogadott (és Eötvös szerint hibás) értékrendben ezek az eszmék egymással ellentétesek, és nem is lehet megvalósítani őket anélkül, hogy azzal ne semmisítenék meg valamennyi létező államszervezetet. Eötvös ezért úgy akarja újradefiniálni a három eszmét, hogy az európai civilizáció lerombolása nélkül életre lehessen hívni őket. Heybowicz lelkiismeretesen, bőséges idézetanyaggal kivonatolja a mű összes olyan részét, amelyben a nemzetiség kérdéséről esik szó. Hangsúlyozza azonban, hogy az ő állás-

⁵ Lásd például legutóbb Gergely, András: Josef Eötvös, theoreticien hongrois du liberalisme. In: Delsol, Ch. – Masłowski, M. (Ed.): Histoire des idées politiques de l'Europe Centrale. Paris, 1998. 355-362.

⁶ Der Einfluss der herrschenden Ideen des 19. Jahrhunderts auf den Staat. Von Baron Joseph Eötvös. Vom Verfasser selbst aus dem ungarischen übersetzt. Leipzig, F. A. Brockhaus, 1854. I-II. kötet. (Magyarul: Bécs, 1851., illetve Pest, 1854. A hivatkozások a Révai-féle Eötvös-összkiadás megfelelő kötetére vonatkoznak. Budapest, 1902. – a fordító megjegyzése)

foglalása két pontban eltér Eötvösétől. Az egyik ilyen sarkalatos pont a történeti jogok, a másik pedig a nacionalizmus kérdése. Kezdjük az utóbbival gondolatainak rekonstrukcióját.

Eötvös szerint az uralomvágy az egyik alapvető nemzetiségi elv. Az elnyomott nemzet egyenjogúságra törekszik, ám amint elnyeri szabadságát, törekvése rögtön a többi nép elnemzetietlenítésébe csap át. Minden elnyomott nép tehát, amely a tolerancia jelszavait harsogja, végső soron a saját territóriumán élő más népek önállóságát akarja megsemmisíteni. Heybowicz számára ez az értelmezés elfogadhatatlan, hiszen alapjaiban megrendíti elképzelését, az egyenjogú nemzetiségek államát. Hogy fenntarthassa egy ilyen állam létezésének lehetőségét a növekvő etnikai konfliktusokkal szemben – amelyek ekkorra már még nagyobb teret kaptak, mint Eötvös életében –, Heybowicz alapvető különbséget tesz a nemzet eszméje és a nacionalizmus között. Szerinte a nemzet eszméjének semmi köze az államformához, amely a háborúk és hasonló események függvényében változhat, miközben maga a nemzet változatlan marad. A nemzeteszmé legteljesebben a kultúrában valósulhat meg – ennek a bizonyítékát Heybowicz a lengyel romantika rendkívüli teljesítményeiben látja. A nemzet eszméje tehát a szabadság és az egyenlőség felé törekszik. A nacionalizmus ezzel szemben valóban a hatalom megszerzése és az elnemzetietlenítés felé halad. Csak látszólag kapcsolódik a nemzet eszméjéhez, valójában inkább állameszmé. A nacionalizmus alakját ölti magára az abszolút hatalomra törekvő állam abban a korszakban, amikor a monarchikus hatalom szentségét hirdető régi eszmé már elvesztette jelentőségét.

Egy ilyen terminológiai különbségtételnek alapvető következményei vannak. Eötvös teljességgel meg van győződve arról, s ezt többször világosan kifejezésre is juttatja, hogy az eszmék veszélyesek lehetnek, azaz hogy minden eszmé automatikusan és követői akaratától függetlenül a saját legtávolabbi következményeinek a megvalósítására törekszik (I. 70-71.). Éppen ezért „biztonságos” eszméket kell kigondolni, amelyeknek még a legtávolabbi következményei sem veszélyeztetik azokat az értékeket, amelyeken az európai civilizáció alapszik. Heybowicz nem foglalkozik ilyen mélységben ezzel a kérdéssel, de hasonló véleményen van; és éppen ebben rejlik a probléma lényege: az egyenjogúságra és az egyeduralomra való törekvés vajon ugyanannak a nemzetiségi eszmének a kifejezője (Eötvös szerint), avagy (ahogy Heybowicz várná el) két teljesen különálló, egymástól független alapelvű, a nemzetiségből és a nacionalizmusból következik? Ha Heybowicz megállapítása helytálló, akkor nem kell félnünk attól, hogy a nemzetek egyenjogúsága utáni törekvés valamikor is nacionalizmusba csap át, hiszen ez nem is lehetséges. A nacionalizmus ugyanis nem a nemzetiség elvének szélsőséges megnyilvánulása, hanem teljesen önálló princípium.

Ebből a megállapításból azonban az következik, hogy Heybowicz nem ért egyet Eötvössel a másik fentebb említett pontban, tudniillik a történeti jogok kérdésében. Eötvös ugyanis úgy oldja meg művének fő problémáját – a nemzetiségi eszmé oly módon történő újradefiniálását, hogy az ne veszélyeztesse az európai stabilitást –, hogy azt ajánlja: fogadjuk el a történeti jogot mint a népek kollektív jogainak alapjait. Ennek a jognak az elismerésével kívánja stabilizálni a politikai rendszert és semlegesíteni a nemzetiség elvének esetleges forradalmi következményeit. Heybowicznak ezt nem kell megtennie, mivel a nemzetiségi elvet ártalmatlanná tette azáltal, hogy élesen elkülönítette a nacionalizmustól. A történeti jog viszont így kirívó ellentmondásba kerül az egyenjogú nemzetek államának eszméjével, mivel Heybowicz a nemzeteket „jobbakra” – vagyis „történetiekre” – és „rosszabbakra” – azaz „nem történetiekre” – osztja. Szerinte ezen utóbbiak, „amikor [...] megérzik [...] magukban a létezés szükségességét, melyet a Gondviselés helyezett szívéükbe, a többiekkel egyenjogúságban kell létezniük és fejlődniük, s a saját fejlődésüket gátló elnyomásban kell támaszra lelniük” (196.).

Heybowicz maga is észrevette a fent tárgyalt két különbséget, sőt fel is hívta rájuk olvasója figyelmét. Ezek azonban igen alapvető különbségek, úgyhogy felmerül a kérdés, vajon helyesen gondolja-e a lengyel szerző, hogy a magyar gondolkodó nyomdokain halad. Ráadásul ha összehasonlítjuk a két munkát, még fontosabb problémák is felmerülnek, ame-

lyeknek a *Nemzetfogalmak vázlatokban* szerzője még csak tudatában sincs. Ezt egy nyilvánvaló példa szemléltetheti. A nemzetiségi elv 1848 utáni fejlődését tárgyalva Heybowicz az 1868-as magyar nemzetiségi törvénnyel is foglalkozik. Ezt a törvényt azonban – akárcsak a Szent Koronához tartozó nem magyar népcsoportok aktivistái – Heybowicz is csak kárhozzáttni tudja. Különösen az a formula háborítja fel, amely szerint az ország összes állampolgára egyetlen politikai nemzetnek, a magyarnak a tagja. Szerinte ugyancsen az alapon „Törökország is mondhatná, hogy összes lakosa az egy és oszthatatlan török nép része” (220.). Heybowicz minden bizonnyal nem értesült arról – pedig igen sokat olvasott –, hogy Eötvös volt a nemzetiségi törvény egyik fő megalkotója.⁷

Még ha fél tételizzük is, hogy Eötvös 1868-ban már más nézeteket vallott, mint 1854-ben, a példa mégis szemlélteti, miként olvasta Heybowicz a magyar író munkáját. Nos, Eötvös igen bonyolult módon old meg egy alapvető problémát, tudniillik azt, hogy a nemzetiségi szabadságok kollektívek-e, és a nemzetiségre mint közösségre vonatkoznak, vagy inkább – és ezt vallja szerzőnk – az egyéni jogok közé sorolhatók, amelyek az egyes állampolgárt illetik meg. Ugy tűnik, hogy megoldási módszere a következő: a nemzetiségi jogok csupán az egyénre vonatkoznak, nem pedig csoportokra, azaz minden állampolgár a liberális állam keretein belül az őt megillető jogok értelmében juttathatja kifejezésre nemzetiségi hovatartozását. Ahogy azonban már fentebb említettük, léteznek történeti jogok is, amelyek teljességgel függetlenek a nemzetiségi jogoktól. Ezek is lehetnek kollektívek, mint például a politikai nemzet kiváltságai, amelyeket a középkor és a kora újkor uralkodói adtak az egyes népcsoportoknak. Minden nemzetiségnek tehát csupán annyi természetes joga van, amennyi egyes tagjait illeti meg; a kollektív jogok ugyanis azokat a nemzetiségeket illetik meg, amelyek az évszázadok folyamán szert tettek rájuk.

Heybowicz szintén megkülönböztet egyéni és kollektív jogokat, de más kritériumok alapján. A nemzet szerinte kollektív közösség, amelyet romantikus és némileg misztikus módon értelmez, s amelyre értelemszerűen a kollektív jogok vonatkoznak. A *Nemzetfogalmak vázlatokban* szerzője rendkívül nagy hangsúlyt fektet erre, s éppen ezért találja annyira felháborítóknak a magyarországi 1868-as nemzetiségi törvényt. Egyúttal azonban – idézzük csak fél – Heybowicz értelmezésében a nemzet kizárólag a kultúra, és nem a politika területén valósítja meg jogait. Így a nemzetre csak a kultúra területén vonatkoznak a kollektív jogok, a politikában viszont az egyént a liberális állam keretein belül megillető jogok és szabadságok érvényesülnek. Eötvös és Heybowicz nézetei között tehát nincsen olyan alapvető különbség, mint az első pillantásra tűnik, mivel mindkét szerző úgy véli, hogy a nemzetiségi elvből még nem következnek kollektív politikai jogok. Különbség azonban mégis van ketjük között, Heybowicz – úgy tűnik – azt gondolta, hogy nézetei Eötvös elveinek hű másolatai. Heybowicz Eötvösnek tulajdonítja azt, hogy a nemzetet kollektív jogok illetik meg, s éppen innen származik a nemzetiségi törvénnyel kapcsolatos félreértés. Ebből a félreértésből származik az a meggyőződés is, hogy Ausztria lakosságának egyenjogúsítása, amelyet az 1867-es alkotmány léptetett életbe, az eötvösi állameszme megvalósulása volt – holott a magyar gondolkodó élesen elítélte a nyelvi egyenjogúság bevezetését.⁸

A két szerző nézeteinek különbségét mutatja az is, hogyan képzelik el az ideális államberendezkedést. Eötvös többször is hangsúlyozta a központosítás szükségességét, a központosítás fogalmát azonban igen sajátos, leszűkített jelentéskörben használja. Az államnak szerinte sokkal szélesebb körű tevékenységet kell biztosítania a társadalom, mint a kormány

⁷ Jóllehet a törvény végső formájában nem mindenben az ő nézeteit tükrözte. Vö. Bódy, Paul: *Joseph Eötvös and the Modernisation of Hungary 1840-1870*. Philadelphia, 1972. (Transactions of the American Philosophical Society, New Series, vol. 62 part 2.) 111. skk.

⁸ Eötvös, J.: *Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Österreich*. 3. kiadás. Pest, 1871. 54-55. Vö. még: Stourzh, Gerald: *Die politischen Ideen Josef von Eötvös' und das österreichische Staatsproblem*. In: *Wege zur Grundrechtsdemokratie*. Wien-Köln, 1989. 225. (Deák Ágnesnek hálásan köszönöm a fénymásolatokat.) (a továbbiakban: Stourzh)

számára. Eötvös ekkorra már eltávolodott azoktól a centralista nézetektől, amelyeket a negyvenes években vallott, s inkább a Montesquieu-, vagy még inkább a Tocqueville-féle arisztokratikus liberalizmust képviselte, olyasfajta, amely a nemességben és a helyi szervezetben az abszolút monarchia nivellációs törekvéseinek gátját látja (vö. I. 215 skk.). Eötvöst olvasva – némileg úgy, mint Montesquieu esetében – az embernek néha kétségei támadnak: vajon valóban liberális elveket vall a szerző, vagy valahol mégis a feudalizmus rendkívül éles elméjű védnöke, aki kívülről megtanulta ugyan a liberalizmus szókészletét, de csak azért, hogy a régi rendet védelmezze vele?⁹

Heybowicz ezzel szemben meg van győződve arról, hogy egy modern, centralizált államberendezkedésnek sokkal több az előnye, mint a hátránya; ezt az államformát egyébként szinte természetesnek véli. Gondolatmenete tehát azon a feltételezésen alapul, hogy az egységes, centralizált államszervezetet egyetlen olyan intézménynek sem szabad veszélyeztetnie, amely a nemzetiségek egyenjogúsítását tűzte ki céljával. Heybowicz számára – Eötvössel ellentétben – a föderális államforma nem jelenti a nemzetiségi kérdés megoldását, sőt kifejezetten veszélyesnek tartja, mivel egy nagy, központi elnyomás helyett minden egyes föderatív tag a saját területén külön-külön alakítja ki a maga elnyomását.

A két szerző tehát különbözőképpen képzei el a nemzetiségi kérdés megoldását. Eötvös, ahogy fentebb kiderült, a történeti jogok tiszteletben tartásában találja meg az ideális államberendezkedést; a nem történeti nemzeteknek csak az egyéni jogokat hagyja meg. Heybowicz ezzel szemben az egységes és nemzetiségileg tökéletesen semleges államot tartja eszményinek. Ebben az ideális államban nincs sem hivatalos nyelv, sem hivatalos nemzet: területén minden nemzetiség ugyanolyan joggal létesíthet kulturális intézményeket.

Félcérvés volt-e csupán az oka annak, hogy Heybowicz a magyar gondolkodó hú tanítványának vallotta magát? Nem egészen. Könnyen beláthatjuk ugyanis, hogy a fentebb bemutatott összes különbség ellenére a két szerző gondolatmenete hasonló. Egyetértenek az alapvető módszertani kérdésekben is. Heybowicz John Stuart Mill egy mondatát használta fel műve mottójával, s ugyanezt a mondatot idézi a könyv végén is: „After the primary necessities of food and raiment, freedom is the first and strongest want of human nature.” Heybowicz módszertani alapelveiből fakad az a meggyőződése is, hogy minden alapvető emberi tevékenységnek a szabadságra való törekvés az indítóoka. Ezért is hiheti azt, hogy a nemzetek végső soron képesek egyeztetni érdekeiket.

Eötvös hasonló alapokból indul ki. Igaz, előszava első mondatában azt írja, hogy az embereknek „mindenckelőtt nyugalomra” van szükségük (Heybowicz buzgón helyesel, amikor ezt a passzust idézi), sok más helyen azonban nem hagy kétséget afelől, hogy az ember legfőbb célja mégiscsak személyes szabadságának megteremtése (például II. 39-40.). Ennek megállapítása nélkül nem reménykedhetne abban, hogy az európai politikai gondolkodás kategóriái átformálhatók.

Látványos hasonlóságokat fedezhetünk fel ott is, ahol a két szerző nézeti látszólag különböznek. Mind Heybowicz, mind Eötvös úgy véli, hogy a nemzetiségi eszmék legáltalánosabb értelmezéséből két teljesen ellentétes gondolkodásmód következhet. Az egyik ezek közül kívánatos, a másik azonban veszélyes. Az utóbbihoz sorolja mindkét szerző az egy nemzetiségű állam ideáját. Már ennyi is elegendő ahhoz, hogy az eszme egész tizenkilencedik századi történetét figyelembe véve elmondhassuk: mindketten a liberális gondolkodónak abba a körébe tartoztak, akik a soknemzetiségű állam eszméjét vallották magukénak.

⁹ Szabad György szerint Eötvös az ötvenes években nagypolgári eszméket vallott, és ő hozta osztrák-magyar földre a nyugati alkotmányelvűséget. Ez az elgondolás azonban egyáltalán nem bizonyított, és olyan komoly tudományos vitára szorul, amelynek a tizenkilencedik századi európai liberalizmus összes kritériumát és válfaját érintenie kell. Vö. Szabad, György: *Hungarian Political Trends between the Revolution and the Compromise (1849-1867)*. Budapest, 1977. 42-43.

Heybowicz az eszményi államot egységesnek és központosítottnak képzei el, de semmi esetre sem mindenhatónak. Azok a kísérletek, amelyekkel az állam a kelleténél jobban ellenőrzése alá akarta vonni a társadalmi életet, mind a két szerzőben ellenszenvet keltettek. Zárójelben azonban érdemes megjegyeznünk, hogy még Heybowicz is, aki olyan lelkesen védelmezi a nemzetek természetes (azaz nem történeti) létjogosultságát, a zsidósággal kapcsolatban mégis alkalmazza a történeti elvet, bár ez nem illeszkedik filozófiai rendszerébe. Elismeri a zsidó nép másságát és azt, hogy ennek a népnek is jogában áll, hogy kulturális és oktatási intézményeket létesíthessen, de nem engedi meg, hogy az általa elképzelt állam valamilyen formában is segítse ezeket az intézményeket – pedig minden más esetben az állam egyik fő feladatának tartja, hogy támogassa az adott nép kultúráját.

Óhatatlanul felmerül a gyanú: a következtetlenséget a szerző antiszcmita előítéletei okozták, amelyeket még saját maga előtt sem tisztázott kellőképpen. A logikus érvelés talaján maradvá Heybowicz a zsidó kultúra eltérő voltával indokolja véleményét. Ez az oka annak, hogy a zsidóság soha nem volt az európai politikai hagyomány része. E kijelentés alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy Heybowicz mégis elismert egyfajta „történeti” érteket – „történetieknek” ugyanis csak azokat a népeket tartotta, amelyek az európai civilizáció részesei voltak.

A fentebb felvázolt hasonlóságok és különbségek nem csupán a két szerző eltérő nézeteiből és jelleméből fakadnak. Felismerhetők bennük azok a változások, amelyeken a nemzetiség fogalma az eltelt majdnem fél évszázad során keresztülment; s érzékelhetők általuk a lengyel és a magyar értelmiségi hagyomány közötti különbségek is.

Ha elfogadnánk azt az általánosan elismert (de nem feltétlenül helyes) vélekedést, miszerint a nemzetiségi eszmék a tizenkilencedik század folyamán egyre inkább a sovinizmus irányába tolódtak el, akár azt is hihetnénk, hogy Heybowicz a korábbi szerző, nem pedig Eötvös. Igaz, mindketten hisznek abban, hogy a történelem happy enddel végződik, és abban is, hogy a veszélyes jelenségek és törekvések elkerülhetők. Heybowicznál azonban ez a fajta optimizmus sokkal szembetűnőbb és letisztultabb formában jelentkezik. A nemzetfeletti állam győzelme szerinte már csak egy karnyújtásnyira van tőlünk – a nacionalizmus pedig annyira nem felel meg a természet törvényeinek, hogy már ezáltal sem lehet veszélyes. Eötvös szorongása ezzel szemben olyan élethű képeket fest a különféle veszélyekről, hogy utána a szerzőnek minden erejét latba kell vetnie, hogy eljusson az optimista történelemszemléletig. Említettük már, hogy Eötvös szerint a nemzetiségi mozgalmak célja nem az egyenjogúsítás, hanem az elnyomás. Gerald Stourzh úgy véli, hogy alapvetően ez a gondolat uralja Eötvösnek a nacionalizmusról alkotott egész elméletét.¹⁰ Valóban, ha Eötvös gondolatait elemezve csak egy kicsit is máshova helyezzzük a hangsúlyokat, mint azt Heybowicz tette, a magyar gondolkodóban a társadalmi darwinizmus egyik korai előfutárát fedezhetjük fel, nem pedig – ahogyan Heybowicz gondolta – a romantikus nemzetfelettség (internacionalizmus) képviselőjét. Ebben az értelmezésben a nemzetek hatalmi harcáról alkotott eötvösi elképzelésnek Ludwik Gumplowicz Rassenkampf-elmélete lenne a folytatása.

Mondhatjuk természetesen azt is, hogy Heybowicz egyszerűen kisebb kaliberű gondolkodó volt, s nem látta át az általa fejtegetett problémák bonyolultságát. Van azonban a kérdésnek más – és érdekesebb – megoldása is. A lengyel romantikus hagyomány, amely olyan jó táptalajnak bizonyult Heybowicz nézeti számára, köztudomásúlag óriási fontosságot tulajdonított a nemzeti eszmének, egyúttal azonban igen erősen internacionalista eszméket is vallott. A romantika számára még Lengyelország szabadsága is a világszabadság egy kicsiny részét jelentette. Magyarországon, úgy tűnik, a nemzetiségi konfliktusok (bármit is jelentsen ez a kifejezés) korábban kialakultak, hiszen a negyvenes években már felütötték fejüket; ez a helyzet pedig nem kedvezett a romantikus internacionalizmusnak. A negyvenes évek lengyel

¹⁰ Stourzh 230.

értelmisége általában nem látott komoly veszélyt a régi nemesi köztársaság nem lengyel népciben, úgyhogy nyugodt lélekkel megengedhette magának az idealizmust. Ez a szemléletmód tartósan gyökeret is vert a lengyel gondolkodásban, bár azt már nem állíthatjuk egyértelműen, hogy a gyakorlatban is hatott a lengyeliség és a szomszédos népek kapcsolataira. Akárhogy is áll a dolog, Heybowiczot teljes joggal sorolhatjuk a romantikus internacionalizmus képviselői közé.

Bizonyos szempontból Heybowicz korának fő eszmei áramlatához tartozott. Tudjuk, mennyire ellenszenvesnek találta a föderalisztikus megoldásokat, s arra is emlékezhetünk, hogy a nemzetek egyenjogúsítását az állam egységességével kívánta összhangba hozni. Ez a beállítottság igen közel hozza szerzőnket az ausztromarxizmushoz, amely a *Nemzetfogalmak vázlatokban* megjelenésekor kulcsfontosságú szerepet játszott az osztrák szellemi életben. Heybowicz nem jutott el a személyes autonómia hirdetéséig, amit az ausztromarxista újítók olyan fontosnak tartottak, noha ennek az elgondolásnak néhány eleme megtalálható nála. Soha nem szakad el műve alapproblémájától: attól, hogy miként oldható meg a nemzetiségi kérdés az állam egységességének kockáztatása nélkül.

Abból, hogy mekkora ellenszenvvel viseltetik a történeti nemzet fogalma iránt, szintén az következik, hogy Heybowicz már egy másik, újabb korszak gyermeke: liberális vagy demokrata író a huszadik század hajnalán nem is gondolkodhatott másként. Itt érdemes megemlíteni, hogy Eötvös hallatlanul modern volt akkor, amikor a természeti jogok ellenében a történetiek mellett érvelt. A magyar gondolkodó a jogi pozitívizmus mellett foglalt állást, amely csak abban az időben kezdett bizonyos népszerűsége szert tenni. Paradox módon éppen a jogi pozitívizmusból kiindulva ismeri el a történeti jogokat: hiszen a *lege artis* meghozott törvény érvényessége független attól, hogy a múltban milyen körülmények között került sor az elfogadására. Ha tehát Eötvös elgondolását a német eszmetörténet szemcsőgéből vesszük figyelembe, ismét amellett érvelhetnénk, hogy munkája modernebb, mint a negyven évvel később keletkezett *Nemzetfogalmak vázlatokban*. Németországban ugyanis a 19. század második felében és a 20. század elején a jogi pozitívizmus irányadó eszmeinek számított. Közép-Kelet-Európában – azaz a Németországtól keletre és délkeletre fekvő országokban – a dolog másképpen festett: itt a századfordulón a természeti jog eszméje élte reneszánszát, ami a kis nemzetek nemzeti öntudatának fejlődésével függ össze – ezek ugyanis a természeti jog érvével nem indokollhatták jogköveteléseiket. Heybowicz tehát a természeti jogokkal szemben kimutatott ellenszenvével a lehető legteljesebben *au courant*.

Megkérdeshetnénk azonban: van-e egyáltalán értelme azon töprengeni, mennyire „modern” Heybowicz munkája? Avagy nem fogalomkészletben tűnik-e fel már első pillantásra a mű anakronizmusa? Hisz nem sokkal később, 1903-ban jelent meg Roman Dmowski műve, a *Mysli nowoczesnego Polaka* (Egy modern lengyel gondolatai) – s ezzel a romantikus internacionalizmus helyét a nemzeti egoizmus és a népek kiolthatatlan ellenségeskedésébe vetett meggyőződés foglalta el. A huszadik század kollektív ideológiai elvetették azt a felfogást, amely szerint az emberiség természetes módon egyéni szabadsága növelésére törekszik, pedig mind Heybowicz, mind Eötvös erre az axiómára alapozta egész rendszerét. Eötvös kortársa, John Stuart Mill *A képviselői kormány* című munkájában felismerte annak lehetőségét, hogy egy egész nép lemond egyéni szabadságáról a nemzeti büszkeség javára, amit államának nagysága folytán érez: a csoporthovatartozás és az ebből fakadó büszkeség tehát fontosabb, mint az egyén szabadsága. Eötvöshöz hasonlóan Mill is 1848 hatása alatt írta meg művét, mégis észrevette ezt a fajta tendenciát, amely elkerülte a magyar gondolkodó figyelmét. Különös, hogy Heybowicz jóval később keletkezett művében sem találjuk nyomát ennek az irányzatnak.

Úgy vélem, alapjában véve értelmetlen azt firtatni, mennyire „anakronisztikus” és mennyire modern ez a könyv – de talán ez minden szerző minden művére igaz. Hiszen az efféle vizsgálódás feltételez valamilyen objektív fejlődésmércét, vagy más szóval egyfajta determinisztikus haladáseszmét. Európa szellemtörténetében olyan sokféle eszme küzd egyszerre

váltakozó szerencsével, hogy bármelyiket – ha elég általános hozzá – nevezhetjük modernnek vagy archaikusnak, ha megfelelő kronologikus felosztást alkalmazunk. Ahelyett, hogy ilyen általános és úgyszólván bizonyíthatatlan értékeléseket végeznénk, inkább konkrét művek különböző jellegzetességeire mutathatnánk rá, amelyek a műveket az egykorú nézetekkel kötik össze, vagy azokhoz a nézetekhez közelítenek, amelyek csak később jutottak érvényre, vagy amelyek az adott korszakban már veszítettek népszerűségükből. Munkámban Eötvös és Heybowicz fent tárgyalt műveinek ilyen konkrét jellegzetességeire igyekeztem rámutatni. Úgy vélem, a két mű összehasonlítása érdekes kiindulópontja lehetne valamiféle átfogóbb elmélkedésnek, amely a lengyel és a magyar szellemi hagyomány hasonlóságait és különbségeit követhetné figyelemmel, valamint azt a változást, amelyen a nemzeti eszmék a 19. század második felében keresztülmentek; vázlatunk egy ilyesfajta kutatás lehetséges szempontjait kívánja kijelölni.

Fordította: **Petneki Noémi**